

KARTMATUSE AIMDUS

Aija Sakova. Valu, mälu, kirjandus. Kirjanduskriitikat ja vestlusi aastast 2004–2017. Tallinn: EKSA, 2017. 255 lk.

Kui juhtusin ühele kogenud literaadile mainima, et olen kirjutamas Aija Sakova kogumikust, avaldas ta leebet kahtlust, kas seda raamatut on üldse võimalik tavamõttes arvustada (Cornelius Hasselblatt on oma käsitluse juba pealkirjastanudki „See ei ole arvustus”¹). Sakova on kriitikuna ja kirjanduse uurijana metoodiline, kaalutletud väljenduslaadi ja veenvate argumentidega erudiit, kelle analüüsiväli on küllaltki selgepiiriline ja põhjalikult läbi kirjutatud. Ta ise reeglina ei arvusta teoseid tavalisel viisil, puudujääkide ja vasturääkivuste esiletoomise mõttes, vaid „loob kaasa” – kuulatab, selgitab ja süvendab mõistmist teoste neis kihistustes, millega ta on kongeniaalne. Seega töotaks

tavapärane kriitika ka ta enda kirjandusliku esseistika kohta jääda pelgaks tähenärimiseks või millegi taganõutamiseks, mida Sakova kehtestatud ja järgitud mängureeglid ilmingimata ei eeldagi.

Saab ju temagi kirjutatut ja sellesse kogumikku toodut toetavalt ja „kaasaloovalt” tõlgendada, keskseid mõisteid selgitada ja sünteesida, mõne inimlikult mõjusa kujundiga teose põhisõnumit kokku võtta, ehk ka varjatumatele kihistustele viidata? Aga kuidas, kui Sakova teeb kõik ise ette ära, alustades raamatut Joonas Hellermale antud intervjuuga? Valu, mälu, kirjandus ja neid ühendav lepituse poole püüdemine on seal lahti seletatud ja kokku võetud nii selgesõnaliselt, et esialgu tundubki intervjuule järgneva kajastajale jäävat vaid võimalus noogutada, refereerida ja näitlikke tsitaate ritta lükkida. Aga ka see poleks ju arvustus.

Ometi leidub veel (vähemalt) üks võimalus. Ka selle pakub intervjuus välja Aija Sakova ise: „Võib-olla ootan isegi,

¹ C. Hasselblatt, See ei ole arvustus. – Looming 2017, nr 11, lk 1688–1690.

et kirjandus mind ja minu senist heaolu (elu) häiriks” (lk 15). See pihtimus üllatab (ja üllatus ongi juba võimaluse ilmutus) – tema analüüsiväljas on juba olnud äärmiselt traumaatilised ja häirivad teosed, nende käsitlused on selles kogumikus, kuhu on ses liinis veel kvalitatiivset hüpet sooritada? Tundub, et just seesama küsimus vaevab Sakovat. Teemad ja tekstid on rasked ja valusad, aga neid mõtestav tõlgendustehnika toimib lodusalt, kohtuarstlikult kaine täpsusega. Kas tõesti juba inimliku tundlikkuse arvelt?

Nii ilmnebki võimalus, isegi vajadus märgata kogumikku lugedes just neid kohti, kus näiliselt laitmatult kulgev operatsiooniprotsess on esialgu või korduvalt takerdunud, kohmetunud, sattunud millegi senikogematut kummastust tekitava otsa. Sakova möönab, et on „end elus pigem tajunud kärsitu inimesena, kes ei läbe oodata”, ning kirjandus on õpetanud kannatlikkust (lk 10); et tal on „elus olnud väga keeruline olla mittetubli või tunnistada milleski läbikukkumist [---] taluda kurbust ja ebaõnnestumist” (lk 11). Seal, kus harastuslugeja ehk kehitaks õlgu, jätaks lõigu vahele või raamatu üldse pooleli, võib kirjanduse sügavama mõtestamise eluülesandeks võtnu kogeda jahmatust, kõikehõlmavat ärevust, ehk ka lausa mõneks viivuks füüsiliselt halvavat tõlgendus kriisi. Ent selle kriisi läbimine võib just aidata märksa lähemale loetavas kujutatud teistsuguste ja rängemate traumade mõistmisele.

Nood ajutised tõlgendus kriisid, lugemise pidurdusjäljed on Sakova kirjutistes enamjaolt vaid aimatavad või oletatavad, suuremast jahmatusest on juba üle saadud ja selle põhjuse analüüs tugevdab tervikkäsitlust. „Armid” avalduvad ehk vaid teatud tsitaatide kordumises (mida Anneli Kõvamees on kogumikule leebelt ette heitnud,² aga nagu juba öeldud, tasub häireid laitmatult

töötavas tekstiaparatuuris eriti teraselt vaadelda). Mõnel juhul on jahmatuse tekitajaks lihtsalt erakordselt intensiivne, kuid siiski üsna üheselt lahtikodeeritav kirjakoht, mille mõju säilib ja jääb Sakova tekstides korduma: näiteks Ingeborg Bachmanni „Malina” minajutustaja lapseetraumast, vanemalt poisilt saadud löbujulmast löögist kõnelev löik (lk 32 ja 80–81), mille kommenteerimise emotsionaalne sõnavara pole pelgalt kirjeldav, vaid annab tunnistust lugemisel kogetud šokist, mis võis sundida raamatut mõneks hetkeks käest panema. Ometi on see episood Sakova tekstides ka selgelt ja jõuliselt mõtestatud, kehtestatud nii analüüsitava teose kui ka kogu ta kirjanduskaemuse ühe keskse kujundina.

Ent on ka kirjakohti, mille kummastav mõju ei ole turvaliselt ratsionaliseeritav; millele ükski tõlgendus päris veenvalt ei allu ja mis seetõttu „jäävad kummitama”. Nii tunnistas Sakova: „Mind painab juba pikemat aega üks stseen Mihkelsoni „Katkuhauast”” (lk 42), viidates jutustaja kogetud haarangukisaale paigas, kus ta vanemad aastakümnete eest oleksid äärepealt vangi langenud. See üleloomulikuna või hallutsinatoorsena käsitatav heliaisting tabab ka jutustajat ootamatult, ehkki ta on olnud keskendatud vanematega juhtunu meenutamisele ja mõista püüdmisele. Selliseid kummastavaid kogemusi võib püüda nimetades taltsutada, otsides abi autori eneseanalüüsist, filosoofiast, teiste uurijate sõnavarast – ülihetk/lühis/monaad on Sakova kriitikupoetikas üks keskseid mõistevälju. Aga ometi see äranimetamine ei leevenda kuigi võrd teatavat ärevust ja nõutust, mida sisendavad aistingu üheaegne ebareaalsus ja rõhuv tuttavlikkus. „Ei ole kerge seda kohta uurijana seletada,” nendib Sakova selle episoodi juurde naastes (lk 59), ehkki ta ikka ja jälle püüab.

Vahel ilmneb tõlgendustõke (ning tekib ka hasart seda ületada), juhul kui uuritavas teoses on kasutatud „üsna stiliseeritud ja koguni eba- või üleloomuli-

² A. Kõvamees, Kutse dialoogile. – Sirp 12. I 2018.

kuna mõjuvaid lahendusi”, nagu Walter Benjamini illumine Christa Wolfi „Inglite linnas” (lk 49). Viisist, kuidas Sakova seda pigem refereerib kui kogemuslikult avab, on siiski tunda, et see lahendus jääb talle mõneti võõraks; ta vabandab olulise autori poeetilise veid(e)r(d)use enda ja lugejate jaoks välja, aga ei kiida seda päriselt heaks. Teisal jällegi on „salapärane ja omajagu võõristust tekitav” miski, mis osutub varjatult liigagi omaseks (Ingeborg Bachmanni luuleread tuld läbivast salamandrist, mida Christa Wolf kasutab „Lapsepõlvloimes”, lk 78–79): „Küllap on salamandriga luuleread mindki paelunud just seetõttu, et neis on midagi sellist, millele tahaksin meelsasti alla kirjutada. Mõte läbi tule minemisest ja sealjuures mitte hirmu tundmisest, ehkki välja tulles on käsi põlenud, on samavõrra hirmutav kui ahvatlev. Selles on mingi kartmatuse aimdus.” (lk 79)

Tuli osutub siin pimeduse pöördkujundiks. Sakova jõuab seeläbi Viivi Luige ja õigupoolest kõigi endale lähimate kirjanike kreedoni – kartmatuseni enda ja/kui inimese sisemiste varjude suhtes. Ta keskendub küll kartmatusele seda pimedust uurida ja läbi valgustada, kuid sel lunastaval kartmatusel on ju omakorda „vari” – kartmatuks peab suutma saada ka kõige suhtes, mis läbivalgustamisele ei allu, vaid jääb elu lõpuni pimedaks ja mõistetamatuks. Lootus, et hilisemad põlved, lugejad ja uurijad jõuavad selleski kaugemale ja sügavamale, kannustab ka Sakovat – aga keegi ei jõua kunagi päris lõppu või algusse ning see äratundmine panebki kartmatuse igas näiliselt ajutises ja ületatavas tõlgendus kriisis proovile.

Sakova kogumiku teine osa „Otsides dialoogi. Valitud arvustusi kaasaegsest eesti- ja saksakeelsest kirjandusest” mõjub algul mõnevõrra vabama ja rahunenuma möönmisena, et lugemisel tõlgendushäirete tekkimine on paratamatu, ja nendest ülesaamise taktikate paletina. Õigupoolest on ajaline diapa-

soon siin küll laiem kui raamatu esimeses ja sellega nime jagavas tsükklis, hõlmates ka päris varajasi arvustusi ning lastes aimata, kui kiiresti Sakova jõudis enda kui lugeja ja kirjanduse mõtestaja tõsisemate proovilepanekuteni. Algul võis piisata lihtsamaist ja levinumaist lugemistaktikatest: „Kahtlemata ei suudaks lugeja ilma teatud huumoriprismata „läbida” mitmeid stseene, mis on aetud inимtunnete ja -taju piirini” (Thomas Brussigi romaanist „Kangelased nagu meie”, lk 90); „Detailse kirjelduse lugemisest hakkab halb ning piinlik. Iseenda ees. Naise keha ees. Üldse inimkeha ees. Aga samal ajal on just see koht oluline: see on koht, mida on vaja, sest see võimaldab lugejal vaadata peeglis” (Toomas Raudami teosest „Nips”, lk 100).

On hariv jälgida, kuidas Sakova arvustajana areneb referatiivsusest analüütilisuse suunas, kuid isiklikkuse määras pole areng nii lineaarne. Varjastes arvustustes kaldub ta oma mina ja isiklike seoseid rohkem esile tooma, siis aga taandub sellest. Küpselt ja professionaalselt? Ometi võimendub nii üks ta kirjanduskäsitluse peamisi varjatud pingevälju: kuidas jutlustada kirjanduse väärtust ülimes isiklikkuses, kui omaenda kirjutamisest see isiklikkus rangelt välja suletakse?³ Nii kogumikku avavas intervjuus kui ka teist tsükli lõpetavas Maarja Kangro „Klaaslapse” arvustuses võib aga selgelt tajuda tungi too vastuolu taas ja teistmoodi isiklikumas kriitikuhäales lahendada; võimalik, et katsetused sedalaadi kriitikuhäalega

³ Sakova läheb lausa nii kaugele, et väidab: „Hea kirjandus ongi enamasti isiklik” (lk 127). Sellega saaks küllap iga lugemisharjumusega inimene vaielda, tuues näiteid nii kohaliku ja tõlkekirjanduse tunnustatud tippudest kui ka oma irdlemmikute, kus autori isiklik mälu ja kogemus ei domineeri (või on karakteritesse/poeetilistesse minadesse kavalalt ära hajutatud). Veel enam – paraku võib väita, et ka halb kirjandus on sageli või lausa enamasti isiklik. Aga jäägu sellele diskussiooni arendamine teiseks koraks.

kujundavad ka Sakova tulevase kirjan-
duskäsitlusi.

„Klaaslast” analüüsiv „Maailm sita
eituset” ongi kogumiku värskeim näide
kartmatusest läbida peaaegu tervikuna
tõlgenduskriisi tekitamiseks kirjutatud
teos, lasta selle kogemuse afektidel ja
abjektidel ratsionaalsesse kriitikaprot-
sessi sekkuda – ka vägisõnadega, mida
Sakova tavaliselt kunagi ei kasuta. Sel-
line arvustus on ise ootamatu, ehmatav,
„toorelt küps” ja nõnda häirima jääv
ning võinuks olla kogumiku kulmina-
tiivseks lõppakordiks. Ent korda ja har-
mooniat taaslooma programmeeritud
haritlasteadvus ei saa – veel – leppida
nii lahtise, marraskil lõpuga. Nii ongi
pool raamatut veel ees.

Järgnevad tsükliid – intervjuusid
koondav „Kohtumised” ja mõne arva-
muslooga „Seisukohavõtt” – toovad para-
tamatult kaasa pingelanguse, komposit-
siooni lõdvenemise, ka teatava distant-
seerumise raamatu pealkirjast. Need on
kahtlemata erudeeritud, õilsad ja siinset
vaimukultuuri arendavad vestlused ja
mõtteavaldused, kus väljendub Sakova
kirk avaramate, ajalis-ruumilisi piire ja
eelarvamuslikke tõrkeid ületavate uuri-
mis-, loome- ja tõlkeprotsesside suhtes.
Ta märkab ja suudab üldiselt hästi avada
isiksusi, kes nendes protsessides elavad.
On tunda, et ta on oma elu ja tegev-
sega iga oma sõna taga, kui ta kinnitab:
„Eesti riigil puuduks sügavam mõte, kui
see ei oleks dialogis teistega ehk kui
selle kodanikud ei valdaks (võõr)keeli,
ei tunneks huvi teiste kultuuride ning,
mis veelgi hullem, oma maa mitmekul-
tuurilise ajaloo vastu” (lk 237 – kuigi see
„mis veelgi hullem” mõjub siin ambiva-
lentselt, aga kogumiku esimene pool ju
annabki mõista, et see huvi pole psühho-
loogiliselt sügugi kerge).

Need vestlused ja esseed väärinuks
omaette teost – ehk ka ootust (ja kan-
natlikkust!), et jaguks rohkem materjali
tihkemaks, küpsemaks ja avaramaks
tervikuks. Või siis kohese koondkujul
avaldamise kärsituses veel teiste sarnas-
ses suunas kirjutajate kaasamist. „Valu,

mälu, kirjandus” olnuks mõjusam, kes-
kendudes just nimelt sellele, mida peal-
kiri kuulutab ja kaks esimest tsükliit
kannavad.

Mitte, et need tuummõisted, eriti
mälu ja kirjandus, edasiseski ei aval-
duks. Ja intervjuu Ene Mihkelsoniga
(„Et olla õnnelik, peab olema ärkvel”) on
kindlasti pealkirja suhtes program-
miline. Ent „Kohtumiste” tsükli ülesehi-
tuses on siiski tunda otsustamatust, on
justkui üritatud korruga mitut temaa-
tilist loogikat rakendada ja nii näiteks
ebaveenvalt loobutud sarjas „Saksa kul-
tuuri saadikud Eesti Esinduses” peetud
nelja vestluse järjestikusest esitamisest.
Vahelepõigetena muudeski suundades
avarama ja avatuma kultuuriülese suht-
luse vajadust ja võimalusi rõhutavad
intervjuud Deniss Ojastuga ning semioo-
tikute Roger Parenti ja John Deelyga
väärinuks pigem omaette „klastrit”,
nagu ka vestlused saksakeelsete kirja-
nike Peter Stammi ja Wolf Biermanniga.
Sel juhul tulnuks aga ilmselt lisada
kummalegi kobarale veel paar-kolm
sama tugevat intervjuud. Ka tasunuks
(Tartu) semiootika baasi vaagiv vestlus
John Deelyga tõsta Roger Parenti küsit-
lemise ette (kuigi ilmus algselt veidi
hiljem), kuna see valgustab ka Parenti
tegevuse olemust määral, mida interv-
juu temaga ehk küllalt ei ava.

„Kohtumiste” osa alguseski esitatud
vestlused baltisaksa kirjanduse uuri-
misest pole sama haarde ja kaaluga.
Kui Ulrike Plathi „Rahvusülene ajaloo-
uurimus” on suurepärase näide sellest,
kuidas kirklik ja süvenenud haritlane
suudab intervjuu kestel oma valdkonna
ka võhikule põnevaks ja algtasandil hoo-
matavaks rääkida, siis intervjuud Liina
Lukase ja Jaan Unduskiga ning eriti
Harry Liivranna ja Kristel Pappeliga
jäävad pigem „sisuturunduseks” (millel
teadagi tavaliselt just sisust vajaka –
viimasest, Kotzebue-teemalisest interv-
juust ei selgu ju õieti midagi sisulist
Kotzebue kontrastse retseptiooni põh-
juste, tema mõrvamise ega tänase taas-
avastamise laiema kultuurilise vajalik-

kuse kohta. Aga kõik ei tea juba niigi). Pole põhjust kahelda nende tegevuse väärtuses, lihtsalt ülekandmine perioodikast märksa nõudlikumasse raamatukeskkonda (ei taha öelda „formaati“) kipub ka heas tahtes ja entusiastlike inimestega peetud sündmusjuttudelt võtma päevakajalise eelvuse, täitmata sellest eelvusest tingitud tõtlikkuse jäänud tühikuid.

Mine tea, ehk on raamatu teine pool mõeldud ka kartmatust kasvatama, lohutades, et valuläve ja mälu piiride rängas ületamiseski on kirjanduse uurimine isiklikult ja seltskondlikult innustav, rahvuskultuuriliselt ja rahvusvaheliselt vajalik. See vajalikkus pole ühiskonnas enam üldse nii enesestmõistetav – siis aga pole see töö ka pelk tolmusevõitu ja kapseldunud akadeemiline karjäär, vaid on juba omamoodi vaimne

partisanisõda, linnaruumi metsavendlus. Tagasi Aija Sakova enda sõnade juurde raamatualguse intervjuus: „Igal juhul on mulle ääretult oluline, et kirjanduse uurija suudaks kõneleda ühiskonnaga, inimestega. Teisisõnu see, et kirjandusuurija töö jõuaks ühel päeval ringiga ikkagi tagasi inimesteni, mitte ei jääks lihtsalt (vahel ka õõnsalt) kõlavateks sõnadeks paberil või *online*-väljaandes“ (lk 15). Et see üks päev tuleks rutem ja ring ei laieneks üle eluaja, peab kirjandusuurija kõne olema tavameedia melust ühtaegu palju täpsem, kaalutletum ja põhjalikum ning valusam, tundlikum ja isiklikum; ühtaegu leplikum ja halastamatum. Aija Sakova suudab tihti ja üha enam just niiviisi kartmatult kõnelda.

BERK VAHER